

ПОЛІТИЧНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРАМУВАННЯ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

*Наталія Лепська,
аспірантка кафедри політології
Запорізького національного університету*

У статті надається визначення сутності соціального програмування суспільного розвитку з точки зору його компетентнісної детермінації. Доводиться необхідність впровадження практики компетентнісно-орієнтованого ставлення до розробки і реалізації організаційних механізмів соціального програмування.

***Ключові слова:** соціальне програмування, суспільний розвиток, політична компетентність, компетенції, політична діяльність, політичне управління, політичне маніпулювання, паблік рілейшенз.*

The article contains the definition of the essence of social programming of social development in terms of its competency determination. The author proves the necessity of introducing the practice of competence-oriented attitude into the development and implementation of institutional mechanisms of social programming.

***Keywords:** social programming, social development, political competence, competences, political activity, political management, political manipulation, public relations.*

Соціально-економічні та політичні умови розвитку сучасного світу визначили нові фундаментальні завдання, які важко співвідносити за своїм масштабом, складністю і комплексністю з проблемами минулих десятиліть. Гострота постановки проблем і терміновість їх вирішення вимагають насамперед залучення ґрунтовних інтелектуальних ресурсів з боку політичної еліти, державних діячів, потребують їх продуктивної компетентнісно-орієнтованої діяльності в програмуванні подальшого розвитку суспільства.

Саме компетентний суб'єкт політики спроможний у своїх діях брати відповідальність за правильність оцінки реальної політичної ситуації, ефективність тієї програми, якою він керується у системному вирішенні нагальних проблем розвитку своєї країни. Використання системного підходу дозволяє політикові аналізувати політичні явища комплексно, враховуючи їх стохастичну природу і основні тренди розвитку, прогнозуючи альтернативи їх впливу на майбутнє політичного життя. Як «вихідний» продукт такої вкрай ґрунтовної діяльності – програми, політичні курси, визначення певних норм або законів. Тобто, складні політичні комунікації між суб'єктами політики різного масштабу політичної діяльності, агреговані та артикульовані інтереси різних сегментів суспільства представляють собою інформаційне підґрунтя стратегічного соціального програмування.

Політична компетентність у цьому аспекті експонується нематеріальним ресурсом особливого типу, оскільки надає можливість зробити ретроспективний аналіз соціально-політичної ситуації, діагностичну оцінку її реального стану і прогностичну модель її ймовірного, однак максимально оптимістичного розвитку в майбутньому. Високий рівень політичної компетентності суб'єктів політики, залучених у процес соціального програмування, дозволяє здійснити плавну, а не вибухово-шокову модернізацію соціально-політичної системи країни з використанням програмно-цільового методу.

Упродовж останніх десятиліть значно збагатилася світова і вітчизняна теоретико-праксеологічна спадщина політичного менеджменту і державно-адміністративного управління. У науковому доробку американських авторів Д. Веймера, Е. Вайнінга, Д. Стоун, російських – Г. Авцинової, А. Дегтярьова, А. Деркача, Б. Краснова, В. Мініної, В. Петрова, І. Сосіної, вітчизняних – М. Андрущенко, О. Бабкіної, В. Бебика, М. Головатого, В. Горбатенка, М. Михальченка, Ф. Рудича та багатьох інших обґрунтовано необхідність розробки певних варіантів, алгоритмів, технологій тощо для конструктивного вирішення сьогоденних проблем суспільного розвитку, впровадження механізмів ефективного програмно-цільового управління політичними процесами. Головна увага дослідників спрямована на розробку методології системного і комплексного підходу до соціально-

політичного управління, віднайдення такої його моделі, яка подолає стереотипність, надасть гнучкості, адаптивності, інноваційності управлінському інструментарію, адекватному умовам функціонування і розвитку суспільства. Актуалізація програмно-цільового підходу в політичному менеджменті доводить необхідність уведення в дискурс-аналіз його проблем концепту компетентності, яка є, на наш погляд, основним фактором оптимізації соціального програмування суспільного розвитку.

Метою статті є дослідження політичної компетентності як найважливішого чинника ефективного соціального програмування розвитку суспільства. *Об'єктом дослідження* є соціальне програмування суспільного розвитку як спосіб постановки управлінського завдання. *Предметом дослідження* є політична компетентність як когнітивна детермінанта технологій політичного управління і форма інституційної інструменталізації набутих знань, вмінь, досвіду.

Етимологічно термін «програмування» походить зі слова «програма», яке з грецької означає «оголошення, прописування». В широкому розумінні програмування – це спосіб вирішення конкретних завдань з використанням вже відомих або щойно розроблених спеціально для цих цілей інструментів і прийомів. Як підкреслює російська дослідниця В. Мініна, на відміну від математичного в соціальному програмуванні теоретико-методологічну базу представляє не формальна логіка, а діалектична, що робить його значно складнішим, оскільки воно не зводиться до взаємопов'язаного набору формальних процедур [1, 33].

Застосування діалектичної логіки до вивчення політичної сфери передбачає вивчення процесів її розвитку, проникнення у їх сутність, а саме – аналіз внутрішніх протиріч соціально-політичних явищ, їх якісних змін і взаємного переходу одне в одного. Це надає можливості узгодження різних політичних інтересів і цілей, знаходження взаємовигідних варіантів їх реалізації, виходячи з аналізу протиріч у настановах і діях суб'єктів політики. Проте використання програм щодо вирішення актуальних соціально-політичних проблем ефективно лише у тому випадку, якщо в системі управління сформоване компетентісно-орієнтоване ставлення до впровадження організаційних механізмів соціального програмування. В іншому разі вони матимуть спотворений зміст, оскільки в цій ситуації управління і прийняття політичних рішень не будуть носити системнодіяльнісний, знанняцентричний і культуро-орієнтований формат.

Відповідно до концепції В. Мініної, яка на сьогодні містить найбільш розроблену методологію соціального програмування, існує три основні підходи у світовій науковій думці щодо трактування поняття «програмування» стосовно управлінської практики. Перший, найпоширеніший, підхід розглядає програмування як форму планування, сутність якого зводиться до процесу пошуку оптимальних способів сполучання цілей і ресурсів на їх досягнення. Однак програмування не обмежується тільки формами використання ресурсів і взаємодії з приводу їх розподілу. Воно «включає визначення напрямів спільної діяльності соціальних суб'єктів, об'єднаних спільністю цілей; виявлення суперечностей у їх інтересах; обґрунтування способів їх вирішення; встановлення певного типу взаємовідносин між суб'єктом і об'єктом управління тощо» [1, 35]. Саме в цьому випадку реалізується суб'єкт-суб'єктний характер політичної компетентності, який дозволяє запобігти догматичному, однобокому підходу, при якому відбувається надцентралізація прийняття політичних рішень, нівелюються або формалізуються колегіально-партнерські стосунки між суб'єктами політичного менеджменту.

Другий підхід трактує програмування як спосіб розробки і реалізації цільових програм (у тому числі комплексних), включає обґрунтування соціальної, економічної, науково-технічної, екологічної політики держави; підготовку нормативних документів, що мають цільовий характер.

Серед спеціалістів у сфері теорії управління домінує третя точка зору, відповідно до якої програмування розглядається як форма планування, що орієнтована на вирішення актуальних народногосподарських проблем. Прихильники цієї точки зору роблять акцент на використанні системної методології і комплексного підходу, орієнтації на досягнення кінцевих результатів, відмовляючись від вузькогалузевого розуміння соціально-економічних і політичних проблем. Незважаючи на усі позитивні моменти даної концепції програмування, вона пов'язує вирішення актуальних проблем з реалізацією лише цілей-норм, які відображають процеси соціального функціонування. А стратегічні аспекти суспільного розвитку – цілі-ідеали – не враховуються. Тобто програмування за цим підходом не відповідає принципу альтернативності стратегічної політичної діяльності. Не відповідає воно і компетентісно-орієнтованому підходу до її реалізації, оскільки замикається більше на технологізації процесів розвитку суспільства, мінімізуючи вплив

акмеологічного фактора щодо оптимізації способів досягнення і стратегічних, і тактичних, і оперативних цілей.

До класифікації підходів В. Мініної ми вважаємо за необхідне додати ще один напрямок дослідження соціального програмування, в основі якого є визначення соціального програмування як мистецтва управління людьми взагалі. М. Кузнецов та І. Симдянов представляють соціальне програмування як «науку, яка вивчає методи цілеспрямованого впливу на людину або групу осіб з метою зміни або утримання їх поведінки у необхідному напрямку». На думку цих авторів, «основна концепція соціального програмування полягає в тому, що багато вчинків людей і їхні реакції на той або інший вплив у багатьох випадках передбачувані», причому розробка схеми програмування йде від кінця, тобто від потрібного результату [2, 24]. С. Кара-Мурза визначає соціальне програмування як інструмент маніпулювання: «маніпуляція – спосіб панування шляхом впливу на людей через програмування їх поведінки», «цей вплив спрямований на психічні структури людини, здійснюється приховано і ставить своїм завданням зміни думок, устремлінь і цілей людей у потрібному владі напрямку» [3, 31].

Вартує уваги в цьому контексті наукова розвідка вітчизняних дослідників М. Польового і А. Федукової. Автори, претендуючи на виявлення спірних характеристик поняття «соціальне програмування» і більш точно його визначення, представляють досить суперечливі висновки в своїй роботі. Так, до суб'єктів соціального програмування автори відносять «державні інститути, які відповідають за вироблення та втілення державної ідеології або певних її «замінників»». Усі інші групи, на думку М. Польового і А. Федукової, слід вважати «ситуативними носіями-виконавцями певної «державно-ідеологічної функції»» [4, 63]. На наш погляд, є некоректним таке обмежене розуміння суб'єкта соціального програмування, оскільки роль інститутів громадянського суспільства є не менш важливою, а в певних випадках і значно суттєвішою, порівняно з державними інститутами.

Викликає незгоду і визначення українськими дослідниками об'єкта соціального програмування: «...таким є індивід, як частина суспільства та (або) певної соціальної групи» [4, 63]. Таке необґрунтоване трактування об'єкта зводить процес соціального програмування до маніпуляції, спрямованої на конкретного індивіда, на особистісну свідомість, причому суб'єктом стосовно нього виступають масштабні державні інститути, а це є прихованим ствердженням ролі держави як тотального контролера, поліціанта над особою. З цим дійсно не можна погодитись, оскільки соціальне програмування у своєму ядрі має соціальний розвиток особистості, групи, суспільства. Використання системного підходу до розгляду цього питання визначає різноманітні об'єкти програмування: як суспільство в цілому, так і певні соціальні мікро- і макрогрупи, діяльність яких і спрямована на досягнення соціально значущої цілі, закладеної в програму розвитку.

Д. Стоун з цього приводу відзначає, що «вплив, співпраця, відданість – це потужні сили, що роблять групи та інституції, а не індивідів, будівельними цеглинами політичного суспільства... Політична діяльність – це обов'язково система альянсів. Якщо ми розглядатимемо людей лише як індивідів, ми випустимо з уваги певні аспекти їхніх мотивувань і дій, важливі для розуміння політики, навіть гірше, ми упустимо з уваги певні аспекти політичної діяльності, що їх не можна збагнути шляхом простого зведення до особистих дій [5, 31].

Недоречними є і критичні зауваження М. Польового і А. Федукової на адресу В. Мініної щодо визначення нею дефініції «соціальне програмування». Автори вважають його «не зовсім вдалим», але пояснюють «його використання недостатнім ступенем розробки самого напряму соціологічної теорії розробки програм для окремих категорій населення» [4, 64], не враховуючи, однак, докладний теоретичний і практичний доробок російських дослідників щодо цієї проблеми. Натомість, тлумачення соціального програмування, запропоноване М. Польовим і А. Федуковою, як вони підкреслюють, «впливає із соціалізації та містить усвідомлюваний компонент цілеспрямованої соціалізації» і визначається як «процес свідомого використання державою набору специфічних методів та засобів впливу на людську свідомість з метою формування чи переформування свідомості індивіда як члена суспільства у певному напрямку» [4, 65]. Поза науковою увагою авторів залишаються механізми зворотного зв'язку, управлінські аспекти програмування, їх гуманістична, системнодіяльнісна, культуро-орієнтована спрямованість.

Ми солідарні із В. Мініною у визначенні соціального програмування як «способу постановки управлінського завдання, виходячи зі стратегічних цілей розвитку системи й актуальних проблем її функціонування, а також вибору найбільш ефективного варіанту її вирішення, зокрема цільовий

розподіл ресурсів» [1, 36]. При цьому функціонування є одночасно і моментом розвитку, тому цілі розвитку і цілі функціонування становлять єдину систему, що необхідно враховувати при підготовці управлінських рішень протягом програмної діяльності. Тобто, процес програмування, прийняття і реалізації політичних рішень являє собою безперервний, циклічний процес з елементами наступності. Завершення однієї програми завжди передбачає початок іншої, а підбиття підсумків останньої є передумовою для виконання наступної і т.д. Тому можна стверджувати, що програмування має стадії «життєвого циклу», кожна з яких характеризується своїми завданнями, які вимагають рішень різного ступеня складності, однак комплексно вони запускають механізм відтворення заданих (запрограмованих) властивостей досліджуваного політичного об'єкта.

Це є досить важливим уточненням у характеристиці політичної діяльності суб'єкта, оскільки пов'язане з його компетентністю, а саме з тими аспектами, які характеризують її як динамічну систему. Отже, політична компетентність демонструє, по-перше, наскільки суспільство і суб'єкт, залучений у процес соціального програмування, оволоділи політичними цінностями та знаннями; по-друге, як спрацьовує механізм «політичної спадковості», який передає політичний досвід від одного покоління іншому, і у якому ступені опанований саме ефективний політичний досвід і, по-третє, яким чином і в яких умовах відбувається становлення суб'єкта політики, здатного застосовувати набуті знання, вміння і досвід політичної практики найкращим чином адекватно конкретній ситуації. При цьому необхідний або суспільно необхідний мінімум вимог, який пред'являється до рівня компетентності суб'єкта політики, фіксується поняттям «актуальна політична компетентність». Вона орієнтує безпосереднє функціонування суспільства, розгортання відповідної динаміки політичних процесів, формування певного типу соціально-політичних відносин тощо. Але водночас актуальна політична компетентність слугує гарантом ефективного соціального програмування з проекцією на досягнення означеної мети.

Стосовно до політико-управлінської практики сутність соціального програмування полягає у знаходженні й обґрунтуванні алгоритму майбутніх дій щодо вирішення певної суспільної проблеми і досягнення необхідного (бажаного) результату. Фундаментальне значення має налагодження чіткої координації діяльності усіх суб'єктів політичного управління та підпорядкування її досягненню єдиної мети. По суті, соціальне програмування – це узгодження цілей і засобів їх досягнення (технологій, методів, ресурсів). Як відзначає О. Рой, «головна специфіка технології реалізації програм визначається тією обставиною, що використання цих технологій дозволяє надати сформульованим у програмі цілям і завданням операціональний характер, що сприяє перекладу їх концептуальної мови на мову конкретних дій» [6, 311].

Влучно наголошує С. Янг з приводу вибору технологій: необхідно обов'язково керуватися принципом, що технології «мають обиратися, виходячи із завдань, які треба вирішити, а не з можливостей керівників» [7, 238]. Це цілком слушне зауваження, яке відповідає моделі політичної діяльності за системним підходом, де політична компетентність є її системоутворюючою властивістю, реалізуючись як відповідність сукупності знань, досвіду, повноважень суб'єкта політики до вимог і імпульсів з боку суспільства. Політична практика ж доводить, що досить часто цей постулат, виведений американським дослідником, ігнорується, й окремі політики або представники державно-адміністративного корпусу дозволяють собі в політико-управлінській діяльності спиратися тільки на свої ресурси, які насправді є суттєво обмеженими, закамфльованими (особливо це стосується знань і досвіду). При цьому реальні завдання, вирішення яких вимагає широкий суспільний загал, так і залишаються на порядку денному, очікуючи приходу більш компетентних «служителів народу».

Тому зміст соціального програмування визначається постановкою управлінського завдання, виходячи з аналізу цілей розвитку політичної системи і реальної ситуації в суспільстві. Він передбачає: декомпозицію основного завдання на підрівні з визначенням пріоритетів; виявлення проблемних вузлів; аналіз умов і обмежень на вирішення комплексу сформульованих завдань; обґрунтування оптимального варіанту вирішення; розробку відповідного організаційно-економічного механізму; оцінку прогнозованих наслідків від реалізації обраного варіанту дій.

Серед складових елементів управлінських технологій програмування визначаються також і прогнозування довгострокового економічного зростання і індикативне планування вірогідних технологічних траєкторій; вибір, оцінка і реалізація пріоритетних ліній економічного і науково-технічного розвитку на основі непрямого, а також високоселективного прямого впливу на суб'єктів, які володіють господарським ресурсом. У даному контексті питання організації програмно-цільового

управління мають розглядатися виключно з деполітизованих і деідеологізованих позицій – з точки зору підвищення соціально-економічної ефективності національної суспільної системи загалом.

Програмування визначається сьогодні як нова соціальна функція, за допомогою якої суспільство і його структурні елементи реалізують цілі свого розвитку, досягають соціальної інтеграції засобом цілеспрямованого вирішення суперечностей в інтересах різних соціальних груп [1, 36]. У цьому процесі компетентність суб'єктів політики, залучених у процес соціально-цільового програмування, постає як системне утворення, яке має свою власну генезу і власні цільові функції: сприяє узгодженню суспільних інтересів, ефективній концентрації ресурсного потенціалу в межах суб'єкт-суб'єктних і суб'єкт-об'єктних відносин, визначенню акцентів у роботі органів управління різних рівнів. Отже, політична компетентність репрезентується, з одного боку, як когнітивна детермінанта технологій політичного управління, а з іншого – як форма інституціональної інструменталізації набутих знань, вмінь, досвіду.

Як когнітивна детермінанта технологій політичного управління політична компетентність являє собою актуалізований результат застосування системи фундаментальних і процедурних знань про суспільство, законів його розвитку, механізмів цілепокладальної діяльності до моделювання рішень конкретних завдань соціально-політичної сфери. При цьому існує позитивна кореляція між окремими компетенціями, компетентністю і рівнем управлінської діяльності. Як відзначає О. Субетто, «чим більша чисельність одиничних або елементарних компетенцій, тим більша потужність потенційних композицій компетенцій, з яких формуються компетентнісні новоутворення – «функціональні системи», що забезпечують адаптацію професіонала до вирішення нових видів завдань, до виконання нових видів діяльності, тим більшим стає потенціал компетентності у такого професіонала» [8, 24].

Як форма інституціональної інструменталізації набутих знань, вмінь і досвіду, політична компетентність являє собою готовність застосовувати релевантні прийоми, засоби цілеспрямованого впливу суб'єкта на об'єкт управління для досягнення запрограмованих результатів розвитку суспільства. Серед цих методів можуть бути різноманітні форми координації та стимуляції діяльності; певні способи концентрації, розподілу і перерозподілу наявних ресурсів; підтримка ініціатив, спрямованих на розвиток інтеграційних процесів у суспільстві, та деякі інші.

На нашу думку, особливе місце в переліку прийомів і способів цілеспрямованого впливу суб'єкта на об'єкт посідають методи технологій комунікаційного менеджменту, практики політико-маркетингових комунікацій (насамперед PR і рекламних комунікацій). З позиції системного підходу суб'єкти політики (від мікро- до макрорівня) виступають як відкриті системи, і саме політична компетентність, як іманентна властивість адаптивної підсистеми, забезпечує ефективну адаптацію їх до змін у зовнішньому середовищі. Тобто методи комунікаційних практик дозволяють впливати на суспільну думку і на колективну політичну поведінку, підтримуючи таким чином гомеостазис соціальної системи як її реакцію на вхідні імпульси та її морфогенез як процес цілеспрямованих змін.

На наш погляд, неприпустимою є редукція соціального програмування до прийомів маніпулятивного впливу на індивідуальну і суспільну свідомість, адже це тільки один із його засобів. Вітчизняний політолог О. Бойко визначає політичне маніпулювання як «комплекс психологічних, ідеологічних та організаційних дій, спрямованих на приховане корегування масової свідомості з метою стимулювання суспільної активності у потрібному маніпулятивному напрямі в боротьбі за політичну владу, її захоплення, використання, утримання» [9, 93]. В. Бебик підкреслює, що маніпулюванням безумовно набагато простіше займатися задля досягнення політичних цілей. Однак серед основних способів впливу на поведінку індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому – примушення, маніпулювання, співробітництво – найкращим і етично сприятливим, хоча і трудомістким, є останній [10, 164].

Так, технології PR покликані гармонізувати соціальні взаємодії, спрямовані на оптимізацію взаємодій соціального суб'єкта зі значущими сегментами соціального середовища – з його громадськістю. І громадська думка, фактично, виступає кінцевим об'єктом управління і програмування розвитку суспільства. В агрегованому вигляді вона експонує центрам влади суспільні інтереси й водночас є механізмом презентації нагальних проблем громадян. Громадська думка формує публічний дискурс навколо ключових питань, тим самим надає вагомий ресурс для влади і впливає на політичний клімат у суспільстві. Е. Бернейс, який стояв у витоків PR, наголошував, що «згода громадської думки є неодмінною умовою успіху будь-якої діяльності монархічного, конституційного, демократичного або комуністичного уряду – по суті, він і урядом є виключно за

згодою мас... Громадська думка стає неявним учасником будь-якої масштабної діяльності» [11, 33]. Тому ефективність суспільної дискусії протиставляється маніпулюванню. Більш того, якщо соціальні групи, які представляють громадську думку, будуть мотивованими до компетентної участі у політичному житті, то використання маніпулятивних технологій мінімізується.

Таким чином, для політики досить важливо враховувати суспільну думку, оскільки вона виконує функції соціалізації громадян, включення їх у сферу політичних відносин; закріплення легітимності певних політичних сил або груп впливу; забезпечення зворотного зв'язку в системі державного управління. Громадська думка формується різними способами, які традиційно поділяються на дві групи: стихійні способи і раціональні. Стихійні способи являють собою ніким неплановану реакцію на подію, що викликала широкий резонанс. Якщо ж суспільна думка формується і спрямовується за допомогою певних технологій, насамперед – інформаційно-маркетингових, технологій PR, то йдеться вже про раціональні способи. Вони використовуються органами влади, політичними партіями, певними групами впливу, які дбають про свої політичні цілі.

Раціональне використання програмування підсилює соціальну орієнтацію управління, надає йому гнучкості і мобільності. Однак застосування технологій програмування розвитку суспільства в сучасних умовах інформаційної експансії дедалі більше враховує психологічний компонент, який спричиняє самостійний вплив на формування мотивів, ціннісних орієнтацій, політичну поведінку людей, що іноді створює значно сильніший ефект, ніж раціональне управління.

Таким чином, доцільно розглядати політичну компетентність суб'єктів політики комплексно. По-перше, через формат механізмів спонукання-стимуляції людей до конкретних дій з орієнтацією на бажаний і програмований результат шляхом використання символічного ресурсу влади. По-друге, через формат управлінських стратегій та їх інституціональну реалізацію. В такому випадку конструкції програм соціального розвитку обов'язково враховують наявні економічні ресурси, культурно-національну специфіку, повсякденні соціальні практики населення, моделі політичної поведінки громадян, традиції державного управління тощо.

Однак найсуттєвіше значення мають уявлення суспільства щодо мети і завдань покращення життя, підвищення рівня матеріального і культурного добробуту, оскільки програмна діяльність містить відповідність соціальним очікуванням людей. Тобто суспільство повинно бути «підготовленим» до реалізації програми розвитку і «готовим» до її наслідків, які часто на перших порах можуть бути гіршими за очікувані й лише у перспективі демонструвати відчутний позитивний результат. Це підтверджує концепцією Д. Макклелланда, згідно з якою колективні рівні високої мотивації потреби у досягненнях передують економічному зростанню, а колективні рівні низької мотивації потреби в досягненнях – занепаду економіки [12, 466].

Дійсно, ефективному впровадженню програми розвитку сприяє соціальна інтеграція високомотивованого на досягнення суспільства з відповідним компетентнісним потенціалом, як основним ресурсом державної політики, орієнтованої на досягнення загального блага. Доречною з цього приводу є думка Е. Хоффера: «люди, які бажають перетворити країну або увесь світ, не можуть розраховувати на успіх, якщо вони будуть тільки розпалювати невдоволення й керувати ним або доводитимуть, що заплановані зміни розумні та бажані, чи стануть примусом нав'язувати народу новий спосіб життя; необхідно розпалити і роздути палку надію» [13, 21].

1. Минина В. Н. Методология социального программирования: Диссертация на соискание ученой степени доктора социологических наук: 22.00.08 – социология управления. – Санкт-Петербург, 1999. – 337с. 2. Кузнецов М. В. Социальная инженерия и социальные хакеры / М. В. Кузнецов, И. В. Симдянов. – СПб.: «БХВ-Петербург», 2007. – 368с. 3. Кара-Мурза С. Г. Маніпуляція свідомістю: Навчальний посібник. – К.: Оріони, 2003. – 500с. 4. Польовий М. А., Федуківа А. В. Соціальне програмування: зміст поняття // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць / Кер. авт. кол. С. В. Ківалов; відп. за випуск Л. І. Кормич. – Одеса: «Фенікс», 2009. Вип. 36. – 372с. – С.61-67. 5. Стоун Д. Парадокс політики. Мистецтво ухвалення політичних рішень. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2000. – 304с. 6. Рой О. М. Исследования социально-экономических и политических процессов: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2004. – 364с. 7. Янг С. Системное управление организацией: Пер. с англ.. – М.: Советское радио, 1972. – 455с. 8. Субетто А. И. Онтология и эпистемология компетентного подхода, классификация и квалиметрия компетенций. – СПб. – М.: Исследоват. Центр проблем качества подготовки специалистов, 2006. – 72с. 9. Бойко О. Д. Політичне маніпулювання: навч. посіб. / О. Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2010. – 432с. 10. Бебик В. М.

Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка публік рилейшенз: Моногр. К.: МАУП, 2005. – 440с. **11.** Бернейс Э. Пропаганда / Э.Бернейс; Пер. с англ. И. Ющенко. – М.: Hippo Publishing, 2010. – 176 с. **12.** Макклелланд Д. Мотивация человека. – СПб.: Питер, 2007. – 672с. **13.** Хоффер Э. Истинноверующий: Личность, власть и массовые общественные движения / Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004. – 200с.